

De moderne mens knielt niet meer, hij leest!

K.H. Miskotte als cultuurbemiddelaar in Kortgene

Els van Swol

18-7-2014

Studentgegevens:

E.J.M. (Els) van Swol

Waterlandplein 218

1024 NB AMSTERDAM

Telefoon: 020-6325916

E-mail: e.j.m.vanswol@hetnet.nl

Studentnummer: 835240549

Faculteit: Algemene Cultuurwetenschappen

Cursus: De eeuw van de lezers

Begeleiders: dr. L. Duyvendak, prof. dr. E. van Boven en A. Rutten MA

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
2. K.H. Miskotte	4
2.1 Theologie	4
2.2 Filosofie	5
2.3 Literatuur	5
2.4 Kortgene	6
3. De idealen van Miskotte	8
4. Miskotte als cultuurbemiddelaar in Kortgene	11
4.1 ... <i>als een die dient</i>	12
4.2 Bibliotheek en leesclub	14
4.3 Adwaita's <i>Brahman</i>	17
5. Conclusie	19
Geraadpleegde literatuur	22
Primaire bronnen	22
Secundaire literatuur	22
Archieven	23
Websites	23
Afbeeldingen	24

1. Inleiding

De dichter Muus Jacobse noemde een gedicht over de theoloog K.H. Miskotte (klemtoon op de eerste lettergreep) niet voor niets: ‘Het orkest’. Miskotte blies immers zijn partijtje mee wanneer het, zoals Jacobse zei, ging over: dichten, Schriftgeleerden, dansers en muzikanten. Zijn partij mag worden gehoord, met zijn eigen ‘besnaring, bestemming en bestel’.¹ Sterker nog: die stem is nog steeds actueel, inspireert en zet aan tot denken, of zoals Geert Boogaard dichtte:

We zullen weer gaan lezen in
Gevulde Stilte.²

Wat Jacobse voorspelde, namelijk dat het werk van Miskotte is als een partituur die wordt vergeten, is niet uitgekomen. Hoewel op de website van de Dr. K.H. Miskotte-Stichting slechts enkele recente boektitels staan, verschijnen bijvoorbeeld in een tijdschrift als *In de Waagschaal* – dat in 1945 door Miskotte is opgericht – veelvuldig artikelen over zijn werk. Ook kent de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) Amsterdam vanaf 2011 een leerstoel Miskotte/Breukelman, en werkt de theoloog Paul Pettinga aan een biografie.³

Ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van de hoogleraar die de genoemde leerstoel bezet, Rinse Reeling Brouwer, voegde de Zeeuwse Dieuwke Parlevliet zich bij de dichters die over Miskotte dichtten.⁴ Zij droeg aan een feestbundel een sonnet over hem bij onder de titel: ‘Preekpoëzie’.⁵

Het orkest, Preekpoëzie: beide titels zeggen genoeg; Miskotte was een muzisch mens, een cultuurdrager die doortrokken was van alles wat met cultuur heeft te maken. Daar is zijn totale werk, ook zijn wetenschappelijke, van doordesemd. Zelf zei Miskotte in een essay over Adwaita’s *Brahman*, dat hij

¹ Muus Jacobse, ‘Het orkest’, in: *Het oneindige verlangen* (Nijkerk 1982) 393.

² Geert Boogaard, ‘Ter nagedachtenis’, in: *In de Waagschaal* 13 (1976) 273. ‘Gevulde Stilte’ verwijst naar de bundel met enkele gebeden en preken van Miskotte die onder deze titel is uitgegeven (Kampen 1974).

³ Zie: <http://www.miskottestichting.nl>.

⁴ Daaronder behoort ook Guillaume van der Graft. In het archief van J. Versée, een vriend van Miskotte (Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, Kleine Verzamelingen, inventarisnr. 780), bevinden zich twee overgetypte gedichten: één onder de titel *Parelmoer en parelhoen* en één onder de titel *Miskotte in Voorst*.

⁵ Dieuwke Parlevliet, ‘Miskottesonnet Preekpoëzie’, in: *De vrolijke Schriftgeleerde*. Adriaan Baan en Gerard van Zanden ed. (Amsterdam 2013) 68.

weliswaar in dat stuk eenzijdig ‘de religieuze gedachten-inhoud naar voren’ bracht, maar dat het noodzakelijk is ‘het geheel te lezen’.⁶

Datzelfde geldt voor het denken van Miskotte. Hoewel ik mij hier beperk tot diens werk als cultuurbemiddelaar in de periode dat hij als predikant werkzaam was in het Zeeuwse Kortgene (Noord-Beveland), verlies ik een bredere inkadering daarvan in zijn theologische/filosofische denken niet uit het oog. In het eerste hoofdstuk zal ik dan ook kort ingaan op dat denken voor zover het van belang is voor zijn werk als cultuurbemiddelaar. Op de idealen die hij daarbij nastreefde, en wat ik überhaupt onder cultuur en ‘cultuurbemiddelaar’ versta, ga ik daarna in. Ik sluit af met een conclusie.

Het zou een vervolgonderzoek waard zijn, om te kijken in hoeverre Miskottes opvattingen over literatuur en filosofie ook in zijn preken terugkomen en welke, eventueel andere, accenten daar worden aangebracht. Ik denk bijvoorbeeld aan een preek waarin in één vloeiende beweging Henriëtte Roland Holst, over wie Miskotte een boek schreef, en – zonder hem te noemen – het denken van Karl Barth met elkaar in verband worden gebracht.⁷ Ik ga hier niet op in, evenmin als ik zal ingaan op de doorwerking van Miskottes werk als cultuurbemiddelaar in het heden.⁸

De methode die ik bezig is een sociaalhistorische; het werk van Miskotte als cultuurbemiddelaar wordt ‘beschreven, geduid en daarna toegepast (...) in het eigen theologisch/filosofische denkmodel’ en de context van zijn tijd en omgeving.⁹

Mijn centrale probleemstelling luidt:

Welke activiteiten ontplooië K.H. Miskotte (1894-1976) als cultuurbemiddelaar in Kortgene (1921-1925) en vanuit welke idealen deed hij dit?

⁶ K.H. Miskotte, ‘Adwaita’s “Brahman”’, in: *Grensgebied* (Nijkerk [1954]) 70-71.

⁷ K.H. Miskotte, ‘De uitkomst’, in: *Uitkomst. Zeven jeugdpreken* (Amsterdam 1932) 174 en 180. Het boek over Henriëtte Roland Holst heet: *Messiaansch verlangen. Het lyrisch werk van Henriëtte Roland Holst* (Amsterdam 1941) en werd oorspronkelijk geschreven in 1927.

⁸ Wat de overeenkomsten en verschillen betreft, verwijs ik naar een artikel van Bert Altena over Evert Jan de Wijer: <http://www.bertaltena.com/evert-jan-de-wijer-god-op-het-boekenbal>.

⁹ Willem van der Meiden, ‘De kern ziet wijd – een speurtocht’, *Miskotte Nieuwsbrief* 12 (2014) 6.

2. K.H. Miskotte

Afb. 1: K. H. Miskotte (1925)

Het werk van Miskotte valt te onderscheiden in: het theologische, filosofische en het de literatuur betreffende werk. In deze paragraaf zal ik hierop ingaan, voor zover het van belang is voor het begrijpen van de taak die hij zichzelf als cultuurbemiddelaar stelde.

2.1 Theologie

Kornelis Heiko Miskotte werd in 1894 in Utrecht geboren en overleed in 1976 in Voorst. Hij twijfelde of hij theologie wilde studeren of als dichter door het leven wilde gaan.¹⁰ Uiteindelijk hakte hij de knoop door en studeerde van 1914-1920 in Utrecht theologie. In 1921 deed hij zijn kerkelijk examen.

In Utrecht maakte hij kennis met het werk van J.H. Gunning Jr. (1829-1905). Gunning was, net als Miskotte, niet alleen actief als theoloog en predikant, maar ook werkzaam op literair terrein.¹¹ Hij wordt gezien als grondlegger van de zogenaamde ethische richting binnen het protestantisme. Hierbinnen is, net als in het denken van Miskotte, bevindelijkheid (het doorleefde en zelfervarene in het geloofsleven) richtinggevend en gaat het ‘om de waarachtigheid’.¹²

¹⁰ Ad den Besten, ‘Bevinding en “poëzie”’, in: *Antwoord aan het nihilisme. Met Miskotte op de weg der verwachting*. Karel Deurloo en René Venema ed. (Baarn 1994) 111.

¹¹ J.H. Gunning, *Het Evangelie en de literatuur* (Utrecht 1856).

¹² K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken. 1917-1930*. E. Kuiper-Miskotte en H.H. Miskotte ed. Verzameld werk 4 (Kampen 1985) 172 (17 februari 1921).

Een andere theoloog die een grote invloed op het denken van Miskotte heeft gehad, is de Zwitser Karl Barth (1886-1968). Miskotte begon zijn werk te lezen toen hij in Kortgene werkzaam was. Barth maakte onderscheid tussen religie en geloof. Religie is de weg van beneden naar boven, van het zoeken van de mens naar God of het goddelijke. Geloof is de weg van boven naar beneden, wanneer God de mens aanspreekt.

Miskotte legt in zijn werk een verband tussen religie en nihilisme. Met name met het werk van Friedrich Nietzsche (1844-1900), die wordt genoemd in het essay over *Brahman*.

2.2 Filosofie

De theologie en filosofie van Miskotte liggen dicht bij het nihilisme van Nietzsche in de zin van een moreel nihilisme, morele zuiverheid. De Schrift veronderstelt ‘geen mensen (...) die al “iets” weten, “iets” vermoeden, maar mensen, die het niet meer weten!’¹³

Miskotte vat deze vorm van nihilisme, evenals Nietzsches beroemde adagium *Gott ist tot* - waaraan hij in zijn essay over *Brahman* refereert -, positief op, omdat het Godsbeeld zo niet wordt ingevuld maar leeg blijft (nihil = leemte), en een haast mystieke ruimte overblijft voor geloofservaringen.¹⁴

Nietzsche betekent voor Miskotte evenveel als de literatuur die hij leest.

2.3 Literatuur

Miskotte leest vooral veel romans en gedichten die behoren tot de hoge cultuur. Ook bezoekt hij vaak toneelvoorstellingen, concerten, films en - saillant detail - voetbalwedstrijden.

De literatuur die Miskotte tijdens zijn studietijd en in Kortgene las, bestond onder andere uit het werk van Nijhoff (‘genoot ontzaglijk, weer en weer’), maar vooral Thomas Mann (‘deze koele beheersing, deze souplesse, dit grensbesef!’) en Russische realisten, waarop ik later terugkom.¹⁵ Tekenend is zijn bewondering voor het werk van Margo Antink (1868-1957), van wie hij *In den vrijen Amerikaan* (1922) las. Een boek over het gewone leven van de

¹³ Dick Boer, ‘Miskotte: betere weerstand’, in: *Protest tegen een verkeerde wereld. Een geschiedenis van de protestantse theologie van de 19^e en 20^e eeuw* (Voorburg 1991) 218.

¹⁴ K.H. Miskotte, *Adwaita's 'Brahman'*, 72. Zie voorts: K. Ykema, *Nietzsche en de hermeneutiek van K.H. Miskotte* (z.pl. 1999).

¹⁵ Id. 266 (29 april 1925).

hoofdpersoon, Koen van Wessum, een middenstander in Den Haag.¹⁶ Over dit boek schreef hij : ‘Ik kreeg de “beverik” (om met de Vos te spreken) ...’.¹⁷ Hij achtte het boek van Antink hoger dan *Extase* van Couperus, wiens ‘woordkracht (...) stellig minder is’.¹⁸ Miskotte las het vers van de pers in de periode dat hij in Kortgene werkzaam was, de context van zijn bestaan in de eerste helft van de jaren twintig waar de aandacht tot slot van deze paragraaf kort naar uitgaat.

2.4 Kortgene

Afb. 2: kerk in Kortgene (ca. 1925)
met links de gemeenteschool

Kortgene is een stadje op het Zeeuwse Noord-Beveland. De kerk waaraan Miskotte was verbonden, dateert van origine uit de 15^e eeuw, maar alleen de toren overleefde een brand en diverse stormvloed. In 1684 werd het gebouw hersteld en in 1754 gerestaureerd.¹⁹

De bevolking van Kortgene groeide in de periode dat Miskotte er werkte, van 1274 (1921) tot 1311 (1925) inwoners. Het overgrote deel van de bevolking was werkzaam als landarbeider/ster. Wat de middenstand betreft, waren er in 1925 twee smederijen, één wagenmakerij, twee schilders, drie timmerbedrijven, twee

¹⁶ <http://www.dbnl.org/titel/titels.php?id=scha042inde01>. Zie ook Miskottes *Het gewone leven* (Amsterdam 1939).

¹⁷ De Vos verwijst naar de ‘spitsen vossekop’ van Koen van Wessum.

¹⁸ K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken* 239 (21 januari 1923).

¹⁹ http://www.noord-beveland.nl/ontdek-noord-beveland-kortgene_3177.

slagerijen, vijf bakkers, twee schoenmakers, drie kleermakers, één horlogemaker en één korenmolen.²⁰

Van de bevolking in Kortgene was 78% Nederlands-Hervormd en 20% gereformeerd. De gelovigen in Kortgene waren ‘vrijer’ in hun geloof dan de andere Noord-Bevelanders. De jeugd mocht in cafés dansen en er was jaarlijks kermis. De kerkgangers zijn volgens Miskotte ‘goedaardig, oppervlakkig, gezellig-kerks en “christelijk-historisch”.’²¹ Politiek gezien sloot Miskotte zich in deze tijd aan bij de in 1894 opgerichte SDAP. Hij behoorde dus tot de zogenaamde ‘rode dominees’, kenmerkend voor de moderne tijd met zijn aandacht voor arbeiders en politieke strijd.²²

Zijn zoon schrijft wat de kunst betreft: ‘Verrukt over schilders en dichters, zangeressen en danseressen, stond hij ertussen (...). Dat betekende niet, dat hij zijn kennis en belangstelling voor de kunst voor zichzelf hield. Hij had er plezier in en zag het als zijn roeping velen in te wijden in het schone. Veel mensen zijn hem er intens dankbaar voor, dat hij hun ogen opende voor de schoonheid van het leven’.²³ De vraag is welke idealen aan deze roeping ten grondslag lagen.

²⁰ E-mail A.J. Barth, gemeente Noord-Beveland, 16 april 2014.

²¹ K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken* 244 (26 februari 1923).

²² Herman Noordergraaf, *De politiek-maatschappelijke en kerkelijke context tussen de twee wereldoorlogen en de plaats van ‘rode dominees’*, lezing tijdens Symposium over Frits Kuiper, 6 maart 2014 (Vrije Universiteit Amsterdam). Kuiper was een studievriend van Miskotte. Hun briefwisseling is door Karel E. de Haan uitgegeven onder de titel *De terugkeer van de Kudde* (Vught 2014).

²³ H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte* (Kampen 1981) 14.

3. De idealen van Miskotte

In de vorige paragraaf is onder meer ingegaan op de bevolkingssamenstelling van Kortgene in de tijd dat Miskotte er de kerkelijke gemeente diende. Miskotte hield voortdurend rekening met de bevolking van Kortgene, die hij als zijn primaire doelgroep beschouwde.

Het blaadje dat hij voor zijn kerkgemeente oprichtte, was echter ook geliefd buiten de grenzen van de (kerk)gemeente Kortgene. Op een gegeven moment heeft Miskotte het over het feit dat hij geen rekening kan ‘houden met meer steeds, meer culturele verlangens; dit blaadje is en blijft voor mijn mensen hier – en dat moeten de anderen voor lief nemen en nooit vergeten’.²⁴

Wat hij ‘zijn mensen’ vooral wilde bijbrengen, was wat hij noemde ‘De kunst van lezen’.²⁵ Ik citeer de eerste helft van genoemde bijdrage aan het gemeentebblad:

Lezen is een werking van geest en ziel, waarbij iets gebeurt. Als je leest, moet je niet zijn als een slaper, als een wandelaar, ook niet als een nieuwsgierige, maar als een mens die verlangt naar liefde en gemeenschap. Er komt iets bij je binnen, je wordt innerlijk verrijkt, je zult blijder worden; je wordt een dieper mens door te luisteren naar die andere mens die voor je geschreven heeft; je treedt hem als ’t ware tegemoet; wat er in die mens is omgegaan dat gaat opnieuw om in jouw hart. Maar daarom past bij ’t rechte lezen zelfverloochening dat is afleggen van alle eigenwijsheid. Een eigenwijs mens leert nooit lezen, al kent hij de letters jarenlang en al verstaat hij alle woorden. Een mens moet open staan en deemoedig bekennen: ‘k weet nog ongeveer niets van het ontzaglijke leven dat zich om mij afspeelt en dat in mij beweegt.

Uiteindelijk blijkt het hem erom te gaan, schrift met Schrift te laten rijmen. Of, zoals het motto – een niet nader aangeduid citaat van Miskotte – voorin een boek van Evert Jan de Wijer luidt: ‘De moderne mens zoekt in boeken wat hij vroeger vond in schemerende, naar boven gerichte gewelven van de kerken. Hij knielt niet meer, hij léést; hij leest het raadsel van zijn ongevraagd bestaan’, een omschrijving

²⁴ K.H. Miskotte, ... *als een die dient*. Volledige uitgave van het ‘Gemeenteblaadje Cortgene’ (Baarn 1977) 188 (2 augustus 1924).

²⁵ Id. 10 (27 oktober 1923).

die tussen twee haakjes verwant is aan het in-de-wereld-geworpen-zijn (*Dasein*) uit *Sein und Zeit* (1927) van Martin Heidegger (1889-1976).²⁶ Ook het vervolg binnen Heideggers denken over het in-de-wereld-geworpen-zijn (*Mitsein*, mede-zijn) is verwant aan het denken van Miskotte. Het ik is niet een geïsoleerd ik zonder anderen, de lezer niet een eenzame lezer, maar iemand die antwoordt op wat hem aanspreekt.

Ook elders in het gemeenteblad geeft Miskotte onomwonden weer dat hij lezen in het algemeen, en het lezen van de Bijbel in het bijzonder het hoogste goed vindt: ‘Het allerhoogste is de kunst van het Woord, de volkomen Taal’. Maar hij tekent er wel bij aan, dat muziek misschien

wel het *allerdiepste* is van wat begraven ligt bij de wortel van ons gemoed: het onuitsprekelijke verlangen, het heimwee naar het verloren paradijs, de wil ten leven en ten dans, het geloof, dat alles goed is.²⁷

De eerder genoemde Rinse Reeling Brouwer zegt dat het diepere doel dat tot lezen aanzet, is ‘”allerlei randbewoners van kerk en cultuur” een oriëntatie te bieden in de taak van de prediking en de stof van het leerhuis, met het oog op de verhoogde geestelijke weerbaarheid’.²⁸ Reeling Brouwer schreef dit primair met het oog op de randbewoners van de kerk in Amsterdam, waaronder Miskotte vanaf 1943 werkzaam was, maar het geldt ook de randbewoners van de cultuur in het Zeeuwse Kortgene in de periode kort na de Eerste Wereldoorlog. De tijd waarin Miskotte streed met zijn ongelof, ‘die nageboorte van de oorlog’, zoals hij het noemde.²⁹

Eenzijds zwoer hij onder invloed van Karl Barth het culturele vooruitgangsgeloof van voor de Eerste Wereldoorlog af, alsmede het idee dat de Europese beschaving, die immers een grote deuk had opgelopen, ‘eigenlijk de vormgeving is van de nieuwtestamentische verwachting van het Koninkrijk van God’.³⁰ Anderzijds sloot hij zich onder invloed van Henriëtte Roland Holst als gezegd aan bij de SDAP, die zich evenzeer afwendde van de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog en vrede nastreefde.

²⁶ Evert Jan de Wijer, *God op het boekenbal. Bijbel & bestsellers* (Vught 2013) 4.

²⁷ K.H. Miskotte, ... *als een die dient* 286. ‘De wil ten leven’ verwijst naar *Wille zum Leben*, een adagium van Arthur Schopenhauer (1788-1860).

²⁸ Rinse Reeling Brouwer, ‘Miskotte. Ongemakkelijke woorden kerven een wond in de ziel van het gehoor’, in: *Kunst en Wetenschap* 21 (2012) 12.

²⁹ K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken* 179 (19 mei 1921).

³⁰ C. van der Kooi, ‘Dialectische theologie’: <http://www.protestants.nu/Encyclopedie>.

Geconcludeerd kan worden, dat het binnen het protestants-christelijke denken van Miskotte gaat om het worden aangesproken door teksten, muziek, films, grote en kleine verhalen.³¹ Maar óók dat Miskotte uiteindelijk, in de voetsporen van de eerder genoemde theoloog Karl Barth, de Bijbel beschouwt als méér dan louter literatuur: ‘Het diepste boek – heus, geloof mij! – is de Bijbel, want ze spreekt over het hoogste onderwerp: het Hart Gods en zijn bedoeling met de mensen’.³²

In die zin valt Miskotte dan ook niet als een cultuurchristen te beschouwen in de betekenis die er thans aan wordt gegeven (een compromis tussen cultuur en christendom).³³ Over het begrip ‘cultuur’ en ‘cultuurbemiddelaar’ *an sich* gaat het in de volgende paragraaf.

³¹ Zie: Mechteld Jansen, *Talen naar God* (Gorinchem 2002).

³² K.H. Miskotte, ... *als een die dient* 10.

³³ Mondelinge mededeling J.H. Uytendogaardt, 22 april 2014.

4. Miskotte als cultuurbemiddelaar in Kortgene

De opdracht die K.H. Miskotte als predikant van de kerkenraad van de Hervormde Gemeente in Kortgene kreeg, luidt:

door leer en toonbeeld, bestuur en opzicht alles te doen, wat een herder en leraar overeenkomstig Gods heilig woord, volgens de verordeningen der Nederl. Herv. Kerk betaamt, inzonderheid door het aankondigen van het Evangelie en het bedienen van den H. Doop en het H. Avondmaal (...), het bezoeken der gemeenteleden aan hun huizen en door het onderwijzen van de bijbelsche en kerkelijke geschiedenis (...) in catechesatiën, gedurende het gansche jaar wekelijks te houden.³⁴

Willem van der Meiden meent in zijn kleine biografie over Miskotte, dat hij het ‘in Kortgene niet gemakkelijk’ heeft. ‘De Zeeuwse zwaarmoedige gelovigheid stemt hem somber, de kleinburgerlijkheid beklemmt hem’. Daarom zou hij zich hebben uitgeleefd in een bredere opvatting van ‘het onderwijzen’ zoals in de kerkelijke opdracht werd omschreven, ‘in een zelf opgerichte literaire kring en in een eveneens zelf opgericht gemeenteblad, dat hij volschrijft met verhandelingen waarvan er later vele bewerkt in boekvorm terugkeren’.³⁵

In die zin kan Miskotte worden beschouwd als cultuurbemiddelaar. Dat wil zeggen dat hij bemiddelde tussen cultuur (ideeën, kunstwerken, geschriften) en publiek, in casu agrariërs en middenstanders die hij als rode dominee wilde bereiken.³⁶ Daarin ging hij verder dan de generatie dichter-dominees voor hem, zoals bijvoorbeeld Nicolaas Beets (1814-1903). Natuurlijk zijn er overeenkomsten: Beets was net als Miskotte predikant en verwant aan de ethische richting, beiden waren hoogleraar, richtten een eigen tijdschrift op, hielden lezingen, en hun dagboeken, letterkundige opstellen, theologische geschriften en preken werden gepubliceerd. Primair was Beets echter dichter, iets dat Miskotte aan de zijlijn was. Bemiddelen op de manier zoals Miskotte dat deed, heeft Beets niet gedaan. In die

³⁴ Gemeentearchief Noord-Beveland, Wissenkerke, archief Provinciaal Kerkbestuur van Zeeland, inv. nr. 3493 incl. bijlage (kopieën toegestuurd door A.J. Barth, gemeente Noord-Beveland, 17 april 2014).

³⁵ Willem van der Meiden, *Om de kracht van het weerwoord. De aanhoudende actualiteit van K.H. Miskotte (1894-1976)* (Gorinchem 2006) 19.

³⁶ Definitie cultuur: <http://www.ou.nl/web/faculteiten/cultuurwetenschappen>.

zin kan men Miskotte hoe je het ook wendt of keert beschouwen als bruggenbouwer ‘tussen christendom en cultuur (...) als een baken en gids’.³⁷

Zeker in zijn eerste jaren als predikant. In later tijd heeft hij ‘zijn “maîtresse”, de literatuur, enigszins veronachtzaamt’.³⁸ In hoeverre daarin de invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth een rol heeft gespeeld, blijft hier buiten beschouwing; in Kortgene was daarvan nog niet of nauwelijks sprake.³⁹

In Kortgene ligt de basis voor zijn latere werk. Aan het eind van deze paragraaf ga ik in op het vroege essay over Adwaita’s *Brahman*. Eerst passeren drie andere cultuurbemiddelende activiteiten de revue: het kerkblad, de bibliotheek en leesclub.

4.1 ... als een die dient

Afb. 3: omslag uitgave (1977)

Miskotte begon in de herfst van 1923, toen hij twee jaar in dienst was van de Nederlands Hervormde gemeente in Kortgene, voor zijn gemeenteleden een kerkblaadje samen te stellen dat later volledig (1923-1925) is uitgegeven onder de aan Lukas 22:26 ontleende titel *... als een die dient*.⁴⁰ Ideeën daarover vertrouwde hij al in mei aan zijn dagboek toe.⁴¹ Men moest apart op het blaadje intekenen en er een bescheiden bedrag voor betalen. Bij de oprichting kostte het blad *f* 0,25 per drie maanden (dit zou omgerekend nu € 3,99 voor drie maanden zijn).⁴² De uitgave werd extern gedrukt en verscheen al na korte tijd wekelijks. Naast mededelingen en lijstjes met aanbevolen Bijbelteksten, werden er overdenkingen en losse gedichten in opgenomen. Met de dagelijkse Bijbelteksten

³⁷ Willem van der Meiden, *Om de kracht van het weerwoord* 76.

³⁸ Id. 62.

³⁹ Mondelinge mededeling J. Hoekert, 12 januari 2014. Zie ook: Kick Bras, *Een met de Ene*, 126 en 143.

⁴⁰ Lukas 22:26 luidt volledig: ‘die voorganger is, als een die dient’.

⁴¹ K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken* 250 (7 mei 1923).

⁴² <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>

trad Miskotte in de voetsporen van de Moderne Devotie, een mystieke volksbeweging in de Nederlanden van de middeleeuwen.⁴³ Later kwam er nog een rubriek bij waarin Miskotte vragen van gemeenteleden besprak ('Pastoriebus'). Deze vragen gingen echter nooit over de gedichten, maar betroffen onderwerpen van levensbeschouwelijke aard.

De gedichten rusten op twee pijlers. Het zijn ofwel uitingen van christelijke auteurs, en/of gedichten van socialistische schrijvers. De kroon wordt gespannen door Guido Gezelle (10), gevolgd door De Mérode (4), Adama van Scheltema (3), Jacqueline van der Waals en De Génestet (elk 2), twee opvallende 'eenlingen': Jan Luyken en René De Clercq (elk 1) en, opgenomen binnen een overweging, ook twee gedichten van Frederik van Eeden, zonder dat deze naam werd genoemd.

Bij één 'eenling', de Vlaming René De Clercq, wil ik hier kort stilstaan. Van hem nam Miskotte 'In 't grote bed' op.⁴⁴ De Clercq kan worden beschouwd als een dichter die schreef in de volkstoan. Dit was voor Miskotte vertrouwd terrein. Elders schrijft hij dat hij wordt getrokken naar de muziektent van Kortgene en bezingt dan de kunst die 'zo heerlijk volkskunst' is.⁴⁵ Bekend is ook dat hij van de muziek van Mahler hield, die niet schroomde volksmelodieën te vermengen met 'hoge kunst'. In zijn dagboek beschrijft Miskotte onder meer het bezoek aan een volksconcert in het Gebouw Kunst en Wetenschappen in Utrecht, waar hij 'op tafels zittend achter in de zijzaal' de vierde symfonie van Mahler hoort.⁴⁶ Op het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd de muziek van Mahler door recensenten vanwege de aandacht voor 'het laagste' verafschuwd, maar door het (grote) publiek – en met Miskotte opvallend veel christelijke muziekliefhebbers – hoog geacht. Vanuit deze aandacht voor 'het laagste' is mijns inziens mede Miskottes voorliefde voor *Dèr Mouw* te verklaren. Deze ontleent 'ter aanduiding van het hóogste', volgens een dagboekantekening van Miskotte, 'beelden aan het laagste'.⁴⁷

Miskotte plaatste zich niet alleen letterlijk in de concertzaal en op de voetbaltribune tussen de middenklasse, maar hij maakte ook in zijn gemeenteblad ruimte voor vragen die leefden onder 'zijn' mensen.

⁴³ Hein Blommestijn, 'Lezen als een mystieke weg', *Lezen. Tijdschrift voor bezinning* 65 (2013) 81.

⁴⁴ K.H. Miskotte, ... *als een die dient* 34-35.

⁴⁵ Id. 286.

⁴⁶ K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken* 174 (2 maart 1921).

⁴⁷ Id. 252 (20 september 1923).

In die zin was hij zijn tijd vooruit. Datzelfde gold voor de democratische manier waarop hij zijn gemeentebibliotheek (lees: bibliotheek van de kerkelijke gemeente) opzette. In het kerkblad roept hij een paar keer op om ‘bepaalde wensen (...) aangaande de aankoop van nieuwe boeken voor de gemeentebibliotheek’ door te geven, zodat hij ‘daarmee rekening’ kan houden.⁴⁸

4.2 Bibliotheek en leesclub

Zoals de negentiende eeuwse dichter-dominees tot op zekere hoogte kunnen worden beschouwd als voorlopers van Miskotte, zo kan worden gezegd dat de twintigste eeuwse christelijke leesbibliotheken verwant zijn aan de gemeentebibliotheek in Kortgene. Gemeente in de zin van kerkelijke gemeente, want een vestiging van de openbare bibliotheek had Kortgene niet. Toen niet, en nu niet; het stadje krijgt van begin jaren zeventig van de vorige eeuw wekelijks bezoek van een bibliobus.⁴⁹

Met de opzet van een bibliotheek en leesclub voegt Miskotte zich in de al in de negentiende eeuw ingezette ontwikkeling, dat predikanten steeds meer gingen doen dan in hun eigenlijke opdracht was vastgelegd. Vooral de aandacht voor groepswork en individuen nam toe.⁵⁰

Wat de leesclub betreft, was het doel ervan in principe niet anders dan van de christelijke leesbibliotheek: volksverheffing en het stimuleren van de ontwikkeling van de gemeenteleden.⁵¹ Daaraan kan nog ‘verhoogde geestelijke weerbaarheid’ worden toegevoegd. Het verschil lag in de laagdrempeligheid van de bibliotheek in ‘het zaaltje’ van de kerk in Kortgene.⁵² De leners hadden als gezegd inspraak in de collectievorming, die elders werd gedaan door een bibliotheekcommissie, en leesgeld werd niet gevraagd.⁵³

Over hoe de collectie was samengesteld, vinden we in het wijkblad maar mondjesmaat gegevens. Er kan wel een veelzeggende aantekening worden teruggevonden:

⁴⁸ K.H. Miskotte, ... *als een die dient* 81.

⁴⁹ E-mail F. van Spaandonk-de Haas, Zeeuwse Bibliotheek, 24 juli 2014.

⁵⁰ David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 92.

⁵¹ B. de Vries, ‘Confessionele leescultuur’, in: *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011) 211.

⁵² K.H. Miskotte, ... *als een die dient* 36.

⁵³ B. de Vries 216.

Bij de nieuw-aangekochten is een grote verscheidenheid. Stichtelijke lectuur van de hoogste rang (b.v. Thomas à Kempis en Ruusbroec), maar ook vele boeken die het *werkelijke* leven beschrijven in z'n ruwheid en in z'n tederheid. Wij hebben er aan gedacht, dat mannen, vrouwen, meisjes niet alle hetzelfde wensen. Alle drie groepen vinden hier hun gading. Wij hebben gerekend op mensen, open voor het werkelijke leven; de benepene en de kniesoor vindt niets dat hem bevalt. Maar weinigen onder ons zullen zo willen heten.⁵⁴

Ook hier vallen weer twee pijlers op: aan de ene kant Thomas à Kempis en Jan van Ruusbroec, twee mystieke schrijvers, de eerste verwant aan het eerder genoemde denken van de Moderne Devotie, de tweede de man van de Brabantse liefdesmystiek, en aan de andere kant schrijvers over 'het *werkelijke* leven'. Hierbij valt zowel te denken aan de 'in christelijke kringen destijds zo verfoeide realistische romans als die van Israël Querido' als aan Russische realisten als Dostojevski en Tolstoj.⁵⁵

Helaas moet het wat de bibliotheek betreft bij deze constatering blijven, omdat er geen catalogus bewaard is gebleven en omdat 'er zo weinigen zijn die nog leven. Men is overleden of ziek/zwak/uitgeteld'.⁵⁶ Gelukkig is er wel meer informatie voorhanden over het leesgezelschap dat Miskotte oprichtte.

Dit gezelschap had een tweeledig doel. In de eerste plaats werd er een boek gelezen en besproken ter verrijking van persoonlijke ontwikkeling en kennis van literatuur.⁵⁷ In de tweede plaats was het ook een leeskring, waar men naar een lezing (meestal van Miskotte zelf) kon luisteren en tenslotte ook een toneelclub waar gezamenlijk toneelstukken werden gelezen én opgevoerd. Opmerkelijk is dat kinderen hierbij nadrukkelijk werden betrokken. Wellicht waren dit de catechisanten waarmee hij al werkte.

Het verschil met een reguliere leesclub uit die tijd was niet alleen dat het gezelschap in Kortgene aan een kerk was verbonden, maar ook dat de

⁵⁴ K.H. Miskotte, ... *als een die dient* 36.

⁵⁵ Resp. Ad den Besten, 'Bevinding en "poëzie"' 115 en: Evert Jan de Wijer, 'God op het boekenbal. Een reprise', lezing 22 maart 2014 (Thomaskerk Amsterdam).

⁵⁶ E-mail H.H. Miskotte, 19 april 2014.

⁵⁷ M. van Herten en J. den Ridder, 'Gezellig, nuttig en verrijkend. De sociale waarde van leesclubs', in: *Boek-delen* (2013, 3) 8.

samenstelling niet primair bestond uit hoogopgeleide vrouwen van middelbare leeftijd, maar uit mannen en vrouwen uit de midden- en agrarische klasse.⁵⁸

De leden van de leesclub sloegen de club hoog aan. Zo schreef een gemeentelid aan de zoon van Miskotte: ‘Ik weet niet of dominee ooit beseft heeft wat die avonden voor ons hebben betekend. Toen hij later uit Kortgene naar Meppel vertrokken was, misten we die bijeenkomsten dermate, dat we zelf zo goed en zo kwaad als het ging bij de familie S. de boekbesprekingen voortzetten. We werden lid van de Wereldbibliotheek en hielden onderling lezingen over boeken. Ook voerden we toneelstukken op en van de opbrengst konden we een lezing betalen van bekende schrijvers, bijvoorbeeld Carry van Bruggen’.⁵⁹

Hoe zo’n avond van de leesclub verliep, beschrijft Miskotte in zijn dagboek: ‘Wij lazen de eerste “Goddelijke verbeelding” van Karel Van de Woestijne, in drie delen – in de pauzen werden de series reproducties rondgegeven (...). Vooral de Vlaamse primitieven trokken de aandacht’.⁶⁰ Dit laatste sloot aan bij Miskottes voorliefde voor deze periode en mystieke stijl.

Ook hield KHM - zoals zijn zoon hem noemt - in het gymnastieklokaal van de gemeenteschool, naast de kerk (zie afb. 2), ‘ter bewaking, ter vorming’ voordrachten over literatuur voor ‘ongelovigen’.⁶¹ ‘Stampvol ...’, schrijft hij in zijn dagboek.⁶² Deze voordrachten waren uit de aard der zaak meer top down dan bij de leesclub het geval was.

Eén van de voordrachten die hij elders hield, in het Woodbrokershuis in Barchem, werd in de periode dat Miskotte in Kortgene ‘stond’ uitgegeven.⁶³ Daarover gaat het in de volgende paragraaf.

⁵⁸ Id. 19.

⁵⁹ H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte* 73-74. Het gaat hier om de Wereldbibliotheek-Vereniging.

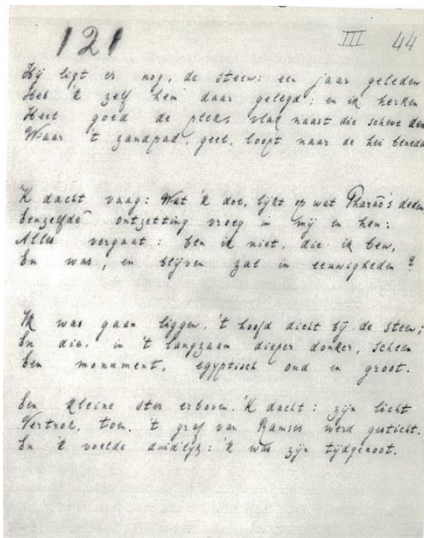
⁶⁰ K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930* 232 (27 december 1922).

⁶¹ Id. 236 (9 januari 1923).

⁶² Id. 230 (14 december 1922).

⁶³ Oorspronkelijk verschenen in *Omhoog* (januari en februari 1921), herdrukt in *Grensgebied* (1954).

4.3 Adwaita's 'Brahman'

Afb. 4: handschrift Adwaita

In de vorige paragrafen hebben wij reeds verschillende pijlers benoemd waarop het denken en doen van Miskotte rust, zoals de filosofie en de theologie, de mystiek en het 'werkelijke leven', het transcendente en het volkse, 'de heerlijkheid van het ordinaire' (Gunning).⁶⁴ Deze komen terug in Miskottes essay over de dichtbundels *Brahman* van Adwaita (= tweeheidloze, pseudoniem van J.A. dèr Mouw). In deze en andere bewoordingen vormen zij samen de synthese van wat tot nu toe is beschreven.

Meteen aan het begin van het essay onderscheidt de auteur in het werk van Adwaita *de instinctieve mens* (het zinloos lijden), *de primitieve vrome* (het geleefd worden door God), *de denker* (ontheven boven de dialectiek), *de kunstenaar* (hartestem en wereldstem verenigt) en *de mysticus* (waarin alles elkaar heeft gevonden), 'God met Gode' zoals Miskotte de eerder genoemde Ruusbroec aanhaalt. Om te vervolgen met de zinsnede: 'Wezenlijk is dan de harmonie en ze is tegenwóórdig; ge krijgt macht tot een synthese a priori', waarin de goede verstaander de toen recente *Tambacher Rede* (1919, uitg. 1920) van de al eerder genoemde, invloedrijke Karl Barth kon horen doorklinken.⁶⁵

Adwaita koos volgens Miskotte niet 'het reine Begrip (...), maar het *irrationele Dichterschap* en toch was het of de Waarheid samen met hem boek

⁶⁴ K.H. Miskotte, 'Adwaita's "Brahman"', in: *Grensgebied* (Nijkerk [1954] 91).

⁶⁵ Id. 55. Dit werd kort daarna vervangen door Barths beroemde uitspraak 'Senkrecht von oben' (*Römerbrief* 2^e dr. 1922). Mondelinge mededeling E. Reefhuis, 30 april 2014. Hij wees mij ook op Barths *Tambacher Rede*. *Synthese a priori* betekent de basis (Godskennis) waarop het denken rust, en niet de synthese waarin het uiteindelijk (bij Hegel) uitmondt.

hield'.⁶⁶ Hij was een 'dialecticus [die] zich niet schaamt zich te laten ontmaskeren als mysticus' – als sprak Miskotte over zichzelf.⁶⁷

Een mysticus waarin het, gelijk bij Mahler en Gunning – twee namen die Miskotte in het essay noemt – gaat om 't kleine heilig'.⁶⁸ Hierin

is samen opgeheven leed en lach, beweging en rust, leven en geleefd worden, opstand en devotie, scepsis en zelf-besef, wetensdrang en smart-naar-God, symbool en transcendente werkelijkheid, Kringloop en Ogenblik, ondergang en vervulling, vertwijfeling en stilte, alle woorden vredig-naast-elkaar.⁶⁹

De eenheid die wordt beschreven, en bij Mahler bezongen (in diens achtste symfonie), is een 'visioen, dat de Eeuwige uit ons geestesleven zich heeft geweven'.⁷⁰

Dit is niet alleen de conclusie die Miskotte trekt na lezing van de dichtbundels van Adwaita, maar komt dicht bij de conclusie die kan worden getrokken uit Miskottes eigen werk als cultuurbemiddelaar in Kortgene: schrift en Schrift, literatuur en Bijbel zijn op elkaar betrokken en geven de lezer(s) vreugde en sterkte, hij/haar wordt in beweging gezet en bewogen, het lezen geeft (on)rust en troost, zelfkennis en wat daar boven uit gaat: 'Wij voelen, dat er iets is wat ons ziet, ja, wij worden gezien'.⁷¹ En als het goed is alles samen.

⁶⁶ Id. 68.

⁶⁷ Id. 69.

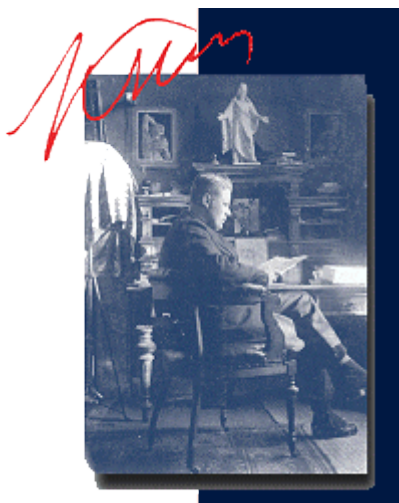
⁶⁸ Id. 91.

⁶⁹ Id. 92.

⁷⁰ Id. 90.

⁷¹ Id. 67.

5. Conclusie

Afb. 5: KHM – paraaf en al lezend (z.d.)

K.M. Miskotte (1894-1976) was een man die uitersten onder één noemer wilde brengen. Hij streefde in leven en denken naar iets dat alles omvatte en ordende.⁷² Naar een kern die breed ziet, om een door hem geliefde, aan G.H. van Senden, de voorman van de Woodbrookers ontleende spreuk aan te halen.⁷³ Miskotte zocht dit in ‘een theologie die (...) in staat is om op alle mogelijke terreinen, zo breed als de wereld, tot ontmoetingen en al dan niet tijdelijke bondgenootschappen te komen’.⁷⁴

Hij vond die bondgenootschappen naast de filosofie vooral in kunst en literatuur, en wilde anderen in de ontdekkingen die hij gaandeweg deed, laten delen. Die kans kreeg hij volop in zijn eerste kerkgemeente, in het Zeeuwse Kortgene (1921-1925).

Hier richtte hij, als predikant met één been staande in de ethisch-bevindelijke richting en met één been in de SDAP, voor ‘zijn’ mensen, agrariërs en middenstanders, mannen en vrouwen, een blad, een bibliotheek en een leesclub op.

Het bevindelijke, het mystieke en het volkse komen terug in zowel de bevolkingssamenstelling als het weinige dat wij weten over de samenstelling van de bibliotheekcollectie en de literatuur die werd besproken en gelezen. Aan de ene kant waren dit werken die verwant zijn aan de volksbeweging die *Moderne Devotie* wordt genoemd, en aan de andere kant Russische realisten als Dostojevski

⁷² K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930* 249 (5 mei 1923).

⁷³ Rinse Reeling Brouwer, ‘Miskotte’ 12.

⁷⁴ *Ibid.*

en Tolstoj, waarin ‘het leven weer volledig wordt door de erkenning van het boze’.⁷⁵

Had Miskotte zelf niet geschreven dat de Hollandse mystiek ‘fundamenteel is in mijn wezen’?⁷⁶ Zo vond hij die mystiek, en die eenheid ook in het werk van Adwaita (J.A. dèr Mouw) over wiens bundels *Brahman* hij een uitgebreid essay schreef, waarin hij concludeerde dat de dialecticus Dèr Mouw zich liet ontmaskeren als mysticus.

Dialectiek wil in dit verband ook zeggen: wij lezen, onbevangen of bevooroordeeld, een boek (these), dat ‘praat’ tegen ons, praat ons misschien tegen (antithese), als een fysiek artefact, terwijl er binnen een leesclub weer gezamenlijk over van gedachten wordt gewisseld (synthese). Zo doet een boek in wisselwerking iets met ons, gebeurt er iets. Op die manier overstijgt het contact met het boek dat ons aanspreekt, of zelfs weerspreekt, de puur individuele mystiek van een Thomas à Kempis en Jan van Ruusbroec. We verzinken er niet in. Sterker nog: het kan ons geestelijk weerbaar maken. De dialoog met het boek, en vervolgens binnen het leesgezelschap, kan zo als een moderne vorm van mystiek worden beschouwd. Daarbinnen past de visie die Miskotte uiteen zette in zijn bijdrage ‘De kunst van lezen’ aan het gemeenteblad van Kortgene (zie paragraaf 8). In dit blad komen de uitgangspunten van Guido Gezelle – de dichter van wie Miskotte in zijn kerkblad de meeste gedichten opnam – op een ander niveau terug. In deze gedichten vormden individu en mensheid, ratio en mystiek een eenheid die vooruit wijst naar de synthese zoals hier beschreven.

Op die manier is ‘spiritualiteit in het geding’.⁷⁷ Zo was de leesclub in Kortgene wat het voor veel mensen heden ten dage nog steeds is: ‘een (...) spirituele werkplaats (...), naast of in plaats van klassieke spirituele werkplaatsen als de kerkdienst en de bijbelkring’.⁷⁸ Immers: de moderne mens ‘knielt niet meer, hij leest!’

De doelen die Miskotte nastreefde, waren: sociaal-democratische volksverheffing, het creëren van geestelijke weerbaarheid na de Eerste Wereldoorlog en het ontwikkelen van levenskunst. Of, zoals hij zelf zei: ‘ik ben

⁷⁵ K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930* 170 (7 februari 1921).

⁷⁶ Id. 177 (17 mei 1921).

⁷⁷ Peter Nissen, ‘De leesclub als spirituele werkplaats’, *Lezen. Tijdschrift voor bezinning* 65 (2013) 46.

⁷⁸ Ibid.

geen aestheet, maar een receptief kunstenaar, een levenskunstenaar'.⁷⁹ Iemand die geniet van de schoonheid van het leven en het ethisch denken, maar zich ook bewust is van de donkere kanten van het leven. Die door middel van taal vorm geeft aan zijn leven en zijn bevindingen doorgeeft, in de dubbele betekenis van het woord: bevindelijkheid en ervaringen.⁸⁰ Hierin is hij verwant aan Nietzsche, die zich thuis voelde 'op de grens van de mededeelbaarheid, [en] daar experimenteerde (...) met de vormgeving van zichzelf'.⁸¹

We zagen dat Miskotte aandacht had voor het moreel nihilisme (paragraaf 2.1). Volgens Ad den Besten is 'ook dit "bevinding": godservaring in de modus van Gods afwezigheid!'⁸²

Het *Stichwort* dat Ursula Heinemann in dit verband bezigt, is 'apostolaat': verspreiding van het geloof in enge zin, verspreiding van kunst en cultuur (cultuurbemiddeling) in de ruime betekenis van het woord.⁸³ Met beide heeft K.H. Miskotte zich in zijn eerste kerkelijke gemeente in Kortgene (1921-1925) bezig gehouden.

⁷⁹ K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930* 220 (22 mei 1922).

⁸⁰ Miskotte kan voor alles een bevindelijk mens worden genoemd. Zie ook de brieven van zijn zuster in het archief van J. Versée (Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam).

⁸¹ Rüdiger Safranski, *Nietzsche. Een biografie van zijn denken* (8e druk Amsterdam 2013) 45.

⁸² Ad den Besten, 'Bevinding en "poëzie"' 125.

⁸³ Ursula Heinemann, *Grenzgebiet. Theologie und Literatur im Werk Kornelis Heiko Miskottes* (Hamburg 2004) 286.

Geraadpleegde literatuur

Primaire bronnen

Miskotte, K.H. ... *als een die dient. Volledige uitgave van het 'Gemeenteblaadje Cortgene'* (Baarn 1977).

Miskotte, K.H., 'Adwaita's "Brahman"', in: *Grensgebied* (Nijkerk [1954]) 52-92.

Miskotte, K.H. *Uit de dagboeken. 1917-1930*. E. Kuiper-Miskotte en H.H. Miskotte ed. Verzameld werk 4 (Kampen 1985) 170-268.

Miskotte, K.H. *Uitkomst. Zeven jeugdpreken* (Amsterdam 1932).

Secundaire literatuur

Besten, Ad den, 'Bevinding en "poëzie"', in: *Antwoord aan het nihilisme. Met Miskotte op de weg der verwachting*. Karel Deurloo en René Venema ed. (Baarn 1994) 105-128.

Blommestijn, Hein, 'Lezen als een mystieke weg', *Lezen. Tijdschrift voor bezinning* 65 (2013) 81-85.

Boer, Dick, 'Miskotte: betere weerstand', in: *Protest tegen een verkeerde wereld. Een geschiedenis van de protestantse theologie van de 19e en 20e eeuw* (Voorburg 1991) 211-223.

Boogaard, Geert, 'Ter nagedachtenis', in: *In de Waagschaal* 13 (1976, 5) 273.

Bos, David, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende eeuw Nederland* (Amsterdam 1999).

Bras, Kick, *Een met de Ene. Protestantse mystiek van Abraham Kuyper tot Maria de Groot* (Vught 2013) 110-145.

Heimann, Ursula, *Grenzgebiet. Theologie und Literatur im Werk Kornelis Heiko Miskottes* (Hamburg 2004).

Herten, M. van en J. den Ridder, 'Gezellig, nuttig en verrijkend. De sociale waarde van leesclubs', in: *Boek-delen* (2013, 3) 8-9.

Jacobse, Muus, 'Het orkest', in: *Het oneindige verlangen* (Nijkerk 1982).

Meiden, Willem van der, 'De kern ziet wijd – een speurtocht', *Miskotte Nieuwsbrief* 12 (2014) 5-7.

Meiden, Willem van der, *Om de kracht van het weerwoord. De aanhoudende actualiteit van K.H. Miskotte (1894-1976)* (Gorinchem 2006).

Miskotte, H.H., *Niet te vergeten Miskotte* (Kampen 1981).

Nissen, Peter, 'De leesclub als spirituele werkplaats', *Lezen. Tijdschrift voor bezinning* 65 (2013) 46-51.

Parlevliet, Dieuwke, 'Miskottesonnet Preekpoëzie', in: *De vrolijke Schriftgeleerde*. Adriaan Baan en Gerard van Zanden ed. (Amsterdam 2013).

Reeling Brouwer, Rinse, 'Miskotte. Ongemakkelijke woorden kerven een wond in de ziel van het gehoor', in: *Kunst en Wetenschap* 21 (2012) 11-12.

Safranski, Rüdiger, *Nietzsche. Een biografie van zijn denken* (8^e druk Amsterdam 2013).

Vries, B. de, 'Confessionele leescultuur', in: *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011) 199-211.

Wijer, Evert Jan de, *God op het boekenbal. Bijbel & bestsellers* (Vught 2013).

Archieven

Gemeentearchief Noord-Beveland, Wissenkerke,
Archief Provinciaal Kerkbestuur van Zeeland.
Inv. nr. 3493 incl. bijlage (kopieën toegestuurd door A.J. Barth, 17 april 2014).

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme,
Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam.
Archief J. Versée, 1945-1982.
Kleine Verzamelingen, inv. nr. 780 (geraadpleegd 20 mei 2014).

Websites

Altena, Bert: <http://www.bertaltena.com> (geraadpleegd 2 april 2014).

De digitale bibliotheek der Nederlandse Letteren:
<http://www.dbnl.org/titel/titels.php?id=scha042inde01> (geraadpleegd 1 mei 2014).

Gemeente Noord-Beveland: http://www.noord-beveland.nl/ontdek-noord-beveland-kortgene_3177 (geraadpleegd 13 april 2014).

De waarde van de gulden/euro: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php> (geraadpleegd 20 juni 2014).

Koninklijke Bibliotheek: <http://www.kb.nl> (geraadpleegd 4 mei 2014).

Kooi, C. van der 'Dialectische theologie': <http://www.protestants.nu/Encyclopedie> (geraadpleegd 17 juli 2014).

Open Universiteit Nederland: <http://www.ou.nl> (geraadpleegd 27 april 2014).

Afbeeldingen

Afb. 1: K.H. Miskotte (1925), achterzijde ... *als een die dient. Volledige uitgave van het 'Gemeenteblaadje Cortgene'* (Baarn 1977). Foto is gemaakt door 'Prinses', Kalverstraat 103 in Amsterdam (aldus achterkant exemplaar in archief van J.

Versée, zie: Archieven)

Afb. 2: Nederlands Hervormde Kerk Kortgene (ca. 1925), Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek (nr. 9749).

Afb. 3: omslag ... *als een die dient. Volledige uitgave van het 'Gemeenteblaadje Cortgene'* (Baarn 1977).

Afb. 4: Handschrift Adwaita, Koninklijke Bibliotheek.

Afb. 5: KHM – paraaf en al lezend, <http://www.miskottestichting.nl>.